

एकादशः पाठः

वर्णोच्चारण-शिक्षा २

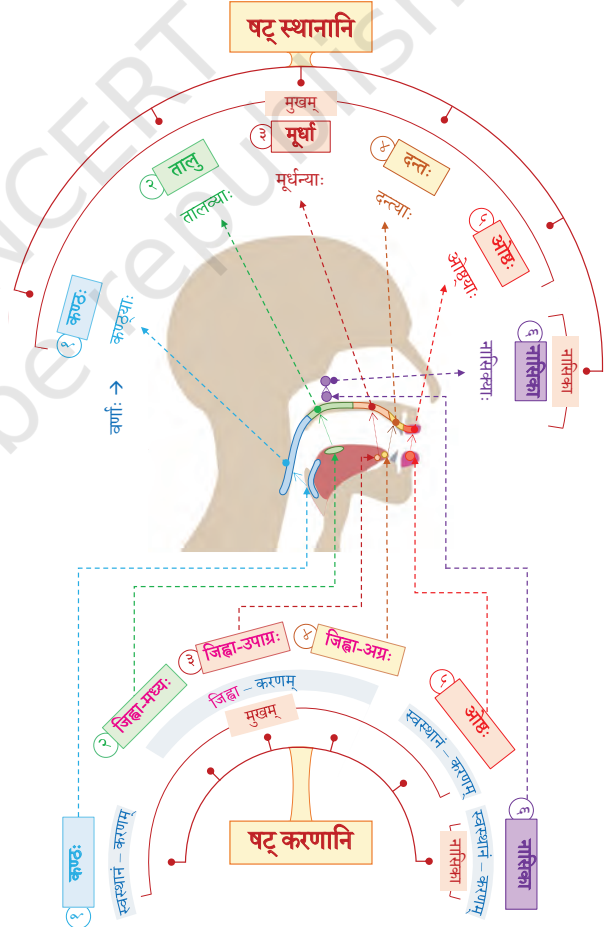

0902CH11

पूर्वस्यां कक्षायां ‘**मनुष्येषु वाग्-उत्पत्ति-प्रक्रिया**’ कथं भवतीति वयं सामान्यतः दृष्टवन्तः। तत्रैव ‘**आस्यस्य** अभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थं **त्रीणि तत्त्वानि** आवश्यकानि भवन्ति —

(क) **स्थानम्**, (ख) **करणम्**, (ग) **आभ्यन्तर-प्रयत्नः** च इत्यपि वयम् अवलोकितवन्तः। तत्र (क) **षट् स्थानानि**; (ख) **षट् करणानि** इति उभयोः विषये वयं पूर्वस्यां कक्षायाम् एव विस्तरेण ज्ञातवन्तः, यथा —

अस्मिन् पाठे – (ग) **आभ्यन्तर-प्रयत्नः** – इत्यस्य विषये विस्तरेण अवगच्छामः —

(ग) आभ्यन्तर-प्रयत्नः

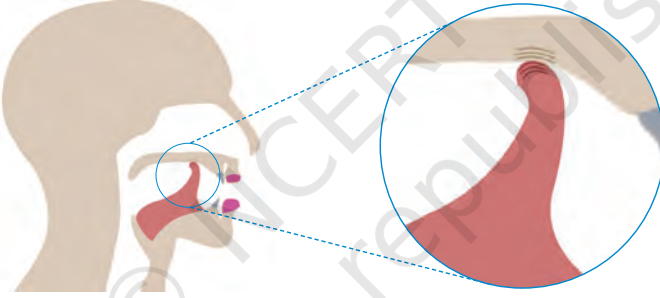
आस्यस्य अभ्यन्तरे **करणं** येन प्रयत्नेन **स्थानं** स्पृशति, **स्थानस्य** समीपं वा याति, सः प्रयत्नः — ‘**आभ्यन्तर-प्रयत्नः**’ इति उच्यते। **आभ्यन्तर-प्रयत्नः** पञ्चविधः भवति —

(१) स्पृष्ट-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** ‘स्पष्ट-रूपेण स्पृशति’, तदा **करणस्य** ‘स्पृष्ट-प्रयत्नः’ भवति। **करणस्य** स्पृष्ट-प्रयत्नेन
→ **स्थाने** **स्पर्श-व्यञ्जनानि** उत्पद्यन्ते।

उदाहरणार्थम् अत्र मूर्धन्य-वर्णान् पश्यामः —

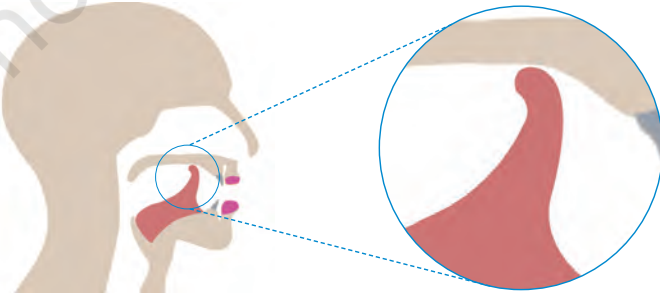
उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

(२) ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** ‘स्वल्पम् एव स्पृशति’, तदा **करणस्य** ‘ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः’ भवति। **करणस्य** ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नेन
→ **स्थाने** **अन्तःस्थ-व्यञ्जनानि** जायन्ते।

उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

(३) ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

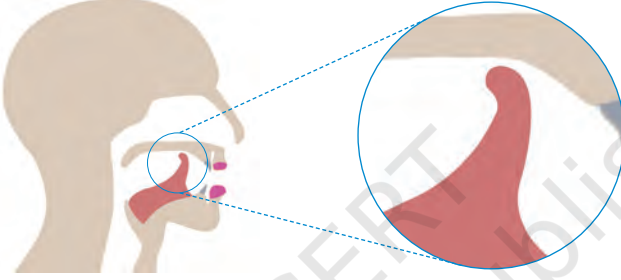
करणं यदा स्थानं न स्पृशति, परन्तु स्थानस्य बहु समीपं याति, तदा उभयोः स्थान-करणयोः मध्ये 'लघुः विवरः' इव स्वल्पः अन्तरालः जायते, तदा करणस्य 'ईषद्-विवृत-प्रयत्नः' भवति।

करणस्य ईषद्-विवृत-प्रयत्नेन

→ स्थाने ऊष्म-व्यञ्जनानि जायन्ते, तथा च

→ स्थाने अयोगवाहौ – अनुस्वार-विसर्गौ अपि जायेते।

उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

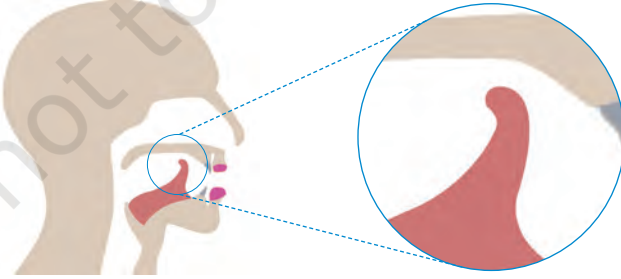

(४) विवृत-प्रयत्नः

करणं यदा स्थानं न स्पृशति, अपितु स्थानस्य किञ्चित् समीपं याति, तदा उभयोः स्थान-करणयोः मध्ये 'स्फुटः विवरः' इव अन्तरालः जायते, तदा करणस्य 'विवृत-प्रयत्नः' भवति। करणस्य विवृत-प्रयत्नेन

→ स्थाने (अ-कारं विहाय अन्ये सर्वे) स्वराः उच्चार्यन्ते।

उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

कण्ठ्य-तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्य-ओष्ठ्येषु पञ्च-प्रकारेषु वर्णेषु —
स्थान-करणयोः मध्ये उपर्युक्ताः चतुर्विधाः आभ्यन्तर-प्रयत्नाः दृश्यन्ते।

(५) संवृत-प्रयत्नः

स्वरेषु 'अ-कारः' कश्चिद् विशिष्टः स्वरः अस्ति।

'अ-वर्णस्य' त्रयः उपभेदाः वयं पूर्वं दृष्टवन्तः

अ-कारः (ह्रस्वः), आ-कारः (दीर्घः), अ३-कारः (प्लुतः) इति।

एते त्रयः अपि 'स्वराः', 'कण्ठ्य-वर्णाः' च सन्ति। कण्ठ्य-वर्णेषु

'स्वस्थानम् एव करणं भवति' इति वयं पूर्वं दृष्टवन्तः। अर्थात्,

कण्ठ्य-वर्णानां → स्थानम् अपि कण्ठः (कण्ठस्य पृष्ठ-भागः)

→ करणम् अपि कण्ठः (कण्ठस्य अग्र-भागः)

एतेषु त्रिप्रकारेषु अ-वर्णेषु (ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतेषु) —

• केवलम् आ-कारस्य (दीर्घस्य), अ३-कारस्य (प्लुतस्य) च, द्वयोः एव उच्चारणे – कण्ठे स्थान-करणयोः मध्ये 'स्फुटः विवरः' इव अन्तरालः भवति। अतः, अन्य-स्वराणाम् इव एतयोः द्वयोः दीर्घ-प्लुतयोः अपि पूर्ववत् 'विवृत-प्रयत्नः' एव भवति।

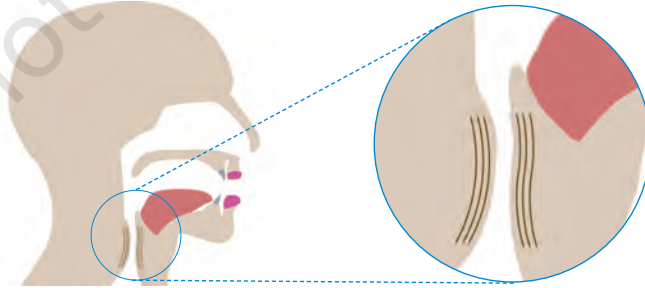
• परन्तु, अ-कारस्य (ह्रस्वस्य) उच्चारणे तु तथा न भवति। अत्र तु कण्ठे स्थान-करणयोः मध्ये 'संकोचः' भवति। अर्थात्, अत्र 'कण्ठः संकुचितः संकीर्णः वा भवति'। कण्ठस्य अयं 'संकोचः', 'संकीर्णता' वा 'संवृतम्' इति कथ्यते।

अतः, विशेषरूपेण अ-कारस्य (ह्रस्वस्य) उच्चारणे 'संवृत-प्रयत्नः'

भवति। कण्ठे करणस्य संवृत-प्रयत्नेन

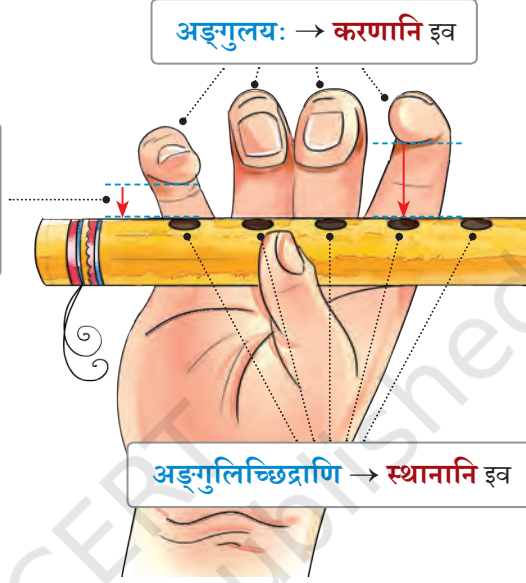
→ स्थाने अ-कारः उच्चार्यते।

अ-कारः

केवलं कण्ठ-स्थाने एव संवृत-प्रयत्नः भवति,
तदपि केवलम् अ-कारस्य उच्चारणार्थम् एव।

अङ्गुले: – अङ्गुलिच्छिद्रं प्रति
यः प्रयत्नः, सः
→ आभ्यन्तर-प्रयत्नः इव

आस्ये विद्यमानानाम् एतेषां स्थान-करण-आभ्यन्तर-प्रयत्नानां सम्यक्-
ज्ञानेन, तथा पुनःपुनः अभ्यासेन च वयं प्रत्येक-वर्णस्य एवञ्च सर्वेषां शब्दानां
सुस्पष्टं शुद्धं च उच्चारणं कर्तुं प्रभवामः।

एवमेव 'वर्णमालायां स्वर-व्यञ्जनयोः मध्ये का भिन्नता?' इत्यपि यथावत्
अवबोधामः। पुनश्च, व्यञ्जनानां मध्ये अपि — स्पर्शाः, अन्तःस्थाः, ऊष्माणः,
अयोगवाहौ चेति ये भेदाः सन्ति; तेषाम् अपि परस्पर-भिन्नतां यथोचितम्
अवगच्छामः।

वर्णाः

वर्णमाला

(१) स्वराः

समानाक्षराणि
सन्ध्यक्षराणि

अ
- आ अइ इ ई इइ उ ऊ उइ
ऋ ऌ ऋइ लृ लृइ
ए एइ ऐ ऐइ ओ ओइ औ औइ

आभ्यन्तर-प्रयत्नः

संवृत- प्रयत्नः
विवृत- प्रयत्नः

(२) व्यञ्जनानि

स्पर्शाः (वर्गीयाः)
अन्तःस्थाः (अर्ध-स्वराः)
ऊष्माणः
अयोगवाही
अनुस्वारः
विसर्गः

क ख ग घ ङ
च छ ज झ ञ
ट ठ ड ढ ण
त थ द ध न
प फ ब भ म
य र ल व
श ष स ह
अं
अः

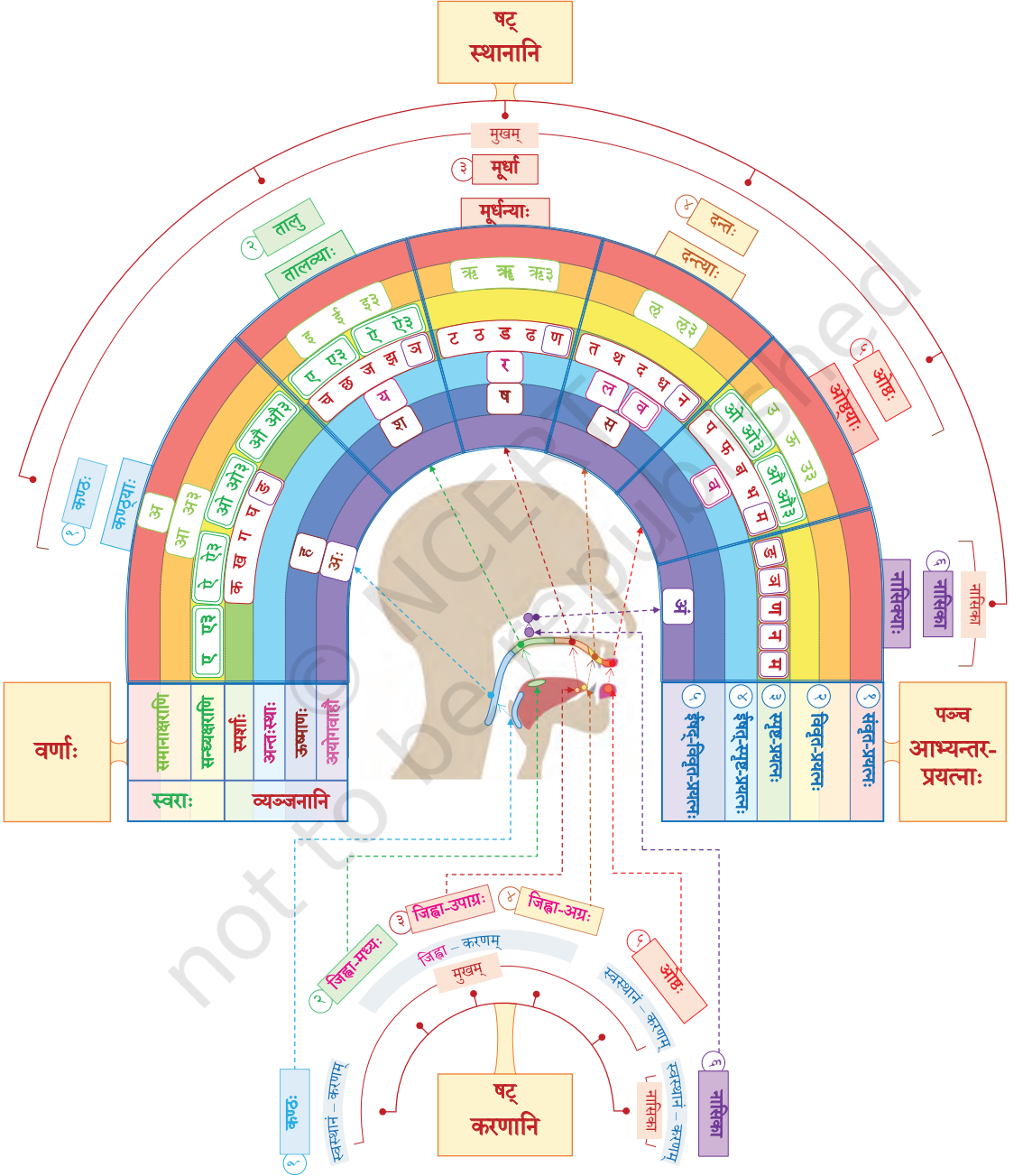

स्पृष्ट- प्रयत्नः
ईषत्-स्पृष्ट- प्रयत्नः
ईषद्-विवृत प्रयत्नः

आस्यस्य

अभ्यन्तरे

षट् स्थानानि, षट् करणानि, पञ्च आभ्यन्तर-प्रयत्नाः च

वर्णानां भेद-उपभेदानां मध्ये परस्परं याः भिन्नताः सन्ति, ताः संक्षेपेण अत्र पश्यामः—

वर्णानां द्वौ मुख्य-भेदौ	
स्वरः	व्यञ्जनम्
१. स्वतन्त्रः वर्णः उच्चारणार्थम् अन्य-वर्णः नावश्यकः	परतन्त्रः वर्णः उच्चारणार्थम् आधार-स्वरः आवश्यकः
२. एकमात्रः / द्विमात्रः / त्रिमात्रः वा	अर्धमात्रः नित्यम्
३. स्वराः (२१) – विवृत-प्रयत्नः अ-कारः (०१) – संवृत-प्रयत्नः	स्पर्शाः (२५) – स्पृष्ट-प्रयत्नः अन्तःस्थाः (०४) – ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः ऊष्माणः (०४) } ईषद्-विवृत-प्रयत्नः अयोगवाहौ (०२) }

स्वराणां* द्वौ भेदौ	
समानाक्षर-स्वरः	सन्ध्यक्षर-स्वरः
१. एक-स्थानी	द्वि-स्थानी
२. ह्रस्वः उपभेदः भवति ह्रस्वः एव प्रथमः उपभेदः अत्र, ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः – त्रयः उपभेदाः ('लृ-वर्णस्य दीर्घा न सन्ति ')	ह्रस्वः उपभेदः न भवति दीर्घः एव प्रथमः उपभेदः अत्र, दीर्घ-प्लुतौ – द्वौ उपभेदौ

व्यञ्जनानां चत्वारः भेदाः			
स्पर्श-व्यञ्जनम्	अन्तःस्थ-व्यञ्जनम्	ऊष्म-व्यञ्जनम्	अयोगवाह-व्यञ्जनम्
१.	साधारण-व्यञ्जनम् आधार-स्वरः— पश्चात् पूर्वं वा, उभयत्र संभवति		विशिष्ट-व्यञ्जनम् आधार-स्वरः— नित्यं पूर्वमेव
२.	स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

* अत्र केवलं शुद्ध-स्वराः (अर्थात् निरनुनासिकाः स्वराः) एव गण्यन्ते, न तु अनुनासिक-स्वराः ।

सर्व शब्देन भासते

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English
प्रयत्नः	उच्चारणे प्रयुज्यमानं बलम्	उच्चारण में प्रयुक्त 'बल' अथवा 'दबाव'	'Effort' in Speech
अभ्यन्तरे	अन्तः	अन्दर	Inside
आभ्यन्तरम्	अन्तःस्थितम्	अन्दर स्थित	Internal
आभ्यन्तर-प्रयत्नः	अन्तःप्रयत्नः / आस्यस्य अभ्यन्तरे करणस्य स्थानं प्रति प्रयुक्तं बलम्	मस्तक के अन्दर, करण का – स्थान के प्रति प्रयुक्त 'बल' अथवा 'दबाव'	'Internal-Effort' in Articulation (exerted by the 'Tool' – towards the 'Place', inside the Head)
स्पृष्टः	स्पर्श कृतः	स्पर्श किया हुआ	Touched
ईषत्	अल्पम्	थोड़ा	Slightly / Little
ईषत्-स्पृष्टः	अल्पं स्पर्श कृतः	थोड़ा स्पर्श किया हुआ	Slightly Touched
विवृतः	उद्घाटितः	खुला हुआ	Opened
विवरः	छिद्रः / अन्तरालः	अन्तराल	Opening / Gap
ईषद्-विवृतः	अल्पम् उद्घाटितः	थोड़ा खुला हुआ	Slightly Opened
संवृतः	अविस्तृतः	सिकुड़ा हुआ	Constrained / Contracted
संकोचः	संकोचनम्	सिकुड़ना	Compress
संकुचितः	संकीर्णः / संकोचं कृतः	सिकुड़ा गया	Constricted / Narrow

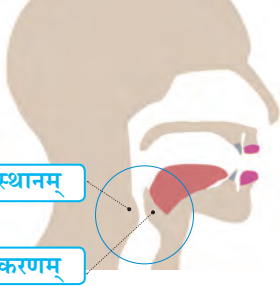
स्वराः	
अ-स्वरः	शेष-समानाक्षराणि
संवृत-प्रयत्नः	विवृत-प्रयत्नः

१. कण्ठ्याः वर्णाः

स्वस्थानम् – करणम्

कण्ठः – स्थानम्

कण्ठः – करणम्

अ

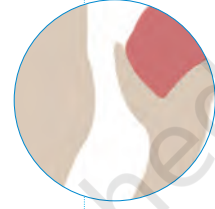
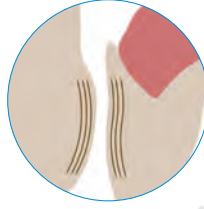
आ अ३

ए ए३

ऐ ऐ३

ओ ओ३

औ औ३

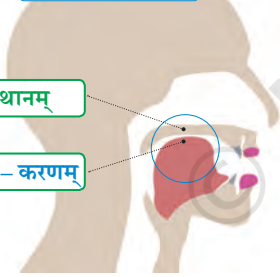

२. तालव्याः वर्णाः

जिह्वा – करणम्

तालु – स्थानम्

जिह्वा-मध्यः – करणम्

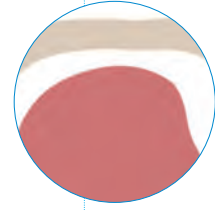
इ इ३

ई ई३

उ उ३

ए ए३

ऐ ऐ३

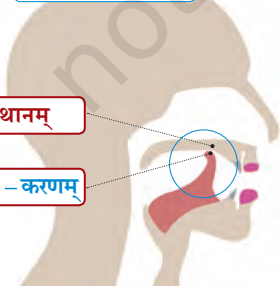

३. मूर्धन्याः वर्णाः

जिह्वा – करणम्

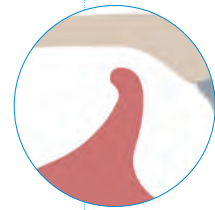
मूर्धा – स्थानम्

जिह्वा-उपाग्रः – करणम्

ऋ ऋ३

ॠ ॠ३

व्यञ्जनानि

स्पर्शाः

अन्तःस्थाः

ऊष्माणः

अयोगवाहौ

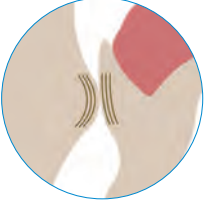
स्पृष्ट-प्रयत्नः

ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः

ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

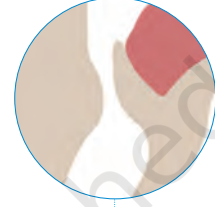
क ख ग घ

ङ

ह

अः

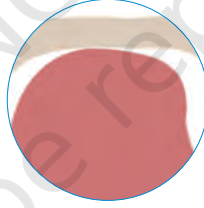

च छ ज झ

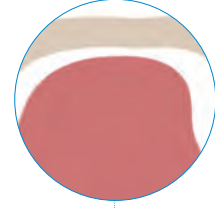
ञ

य

श

ट ठ ड ढ

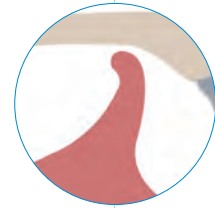
ण

र

ष

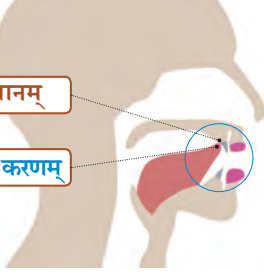
स्वराः	
अ-स्वरः	शेष-समानाक्षराणि
संवृत-प्रयत्नः	विवृत-प्रयत्नः

४. दन्त्याः वर्णाः

जिह्वा - करणम्

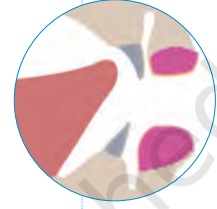
दन्तः - स्थानम्

जिह्वा-अग्रः - करणम्

लृ लृ३

—

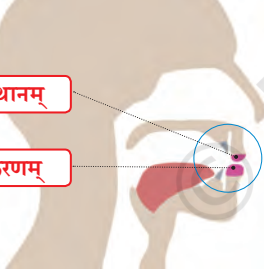

५. ओष्ठ्याः वर्णाः

स्वस्थानं - करणम्

ओष्ठः - स्थानम्

ओष्ठः - करणम्

उ ऊ उ३

—

ओ ओ३

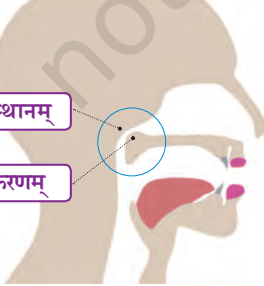
औ औ३

६. नासिक्याः वर्णाः

स्वस्थानं - करणम्

नासिका - स्थानम्

नासिका - करणम्

—

—

व्यञ्जनानि

स्पर्शाः

अन्तःस्थाः

ऊष्माणः

अयोगवाहौ

स्पृष्ट-प्रयत्नः

ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः

ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

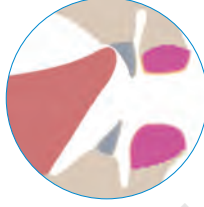
त थ द ध

न

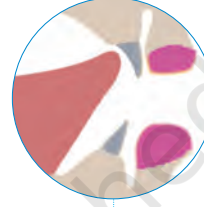

ल

व

स

प फ ब भ

म

व

अं

ड ङ ण न म

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

तत्र पाणिनीय-शिक्षा-सूत्राणि

सूत्राणि	अर्थाः
आभ्यन्तर-प्रयत्न-प्रकरणम्	
प्रयत्नोऽपि द्विविधः ।	(वर्णोच्चारणार्थं) 'प्रयत्नः' द्विप्रकारकः भवति ।
आभ्यन्तरो बाह्यश्च ।	'आभ्यन्तर-प्रयत्नः' 'बाह्य-प्रयत्नः' च इति (एतौ द्वौ प्रकारौ भवतः) ।
स्वस्थाने आभ्यन्तरस्तावत् ।	वर्णस्य स्वकीयं स्थानं प्रति (करणस्य) यः प्रयत्नः, सः → 'आभ्यन्तर-प्रयत्नः' भवति, तद् अधुना जानीमः ।
स्पृष्ट-करणाः - स्पर्शाः ।	स्पर्शानां वर्णानाम् उच्चारणे, करणम् → 'स्पृष्ट-प्रयत्नेन' स्थानं (स्पृष्टरूपेण) स्पृशति ।
ईषत्-स्पृष्ट-करणा - अन्तस्थाः ।	अन्तःस्थानां वर्णानाम् उच्चारणे, करणम् → 'ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नेन' स्थानं (स्वल्पं) स्पृशति ।
ईषद्-विवृत-करणा - ऊष्माणः ।	ऊष्मणां वर्णानाम् उच्चारणे, करणम् → 'ईषद्-विवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति (समीपं) याति ।
विवृत-करणाः - स्वराः ।	स्वराणां वर्णानाम् उच्चारणे, करणं → 'विवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति (किञ्चित्-दूर-पर्यन्तं) याति ।
संवृतस्त्वकारः ।	[संवृतः तु अकारः] अ-कारस्य (ह्रस्वस्य) वर्णस्य उच्चारणे तु (अपवादरूपेण), (करणं) → 'संवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति संकुचितः भवति ।
इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः ।	अत्र पर्यन्तम् एषः उच्चारणस्य 'आभ्यन्तर-प्रयत्नः' चर्चितः ।

अभ्यासाद् जायते सिद्धिः

१. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत —

- (क) वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थं कति आवश्यकानि तत्त्वानि भवन्ति ?
- (ख) कति स्थानानि सन्ति ?
- (ग) आभ्यन्तर-प्रयत्नः कतिविधः ?
- (घ) करणं यदा स्थानं स्पष्टरूपेण स्पृशति, तदा करणस्य कः प्रयत्नः भवति ?
- (ङ) अवर्णस्य कति उपभेदाः सन्ति ?
- (च) संवृत-प्रयत्नः कुत्र भवति ?

२. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत —

- (क) आभ्यन्तर-प्रयत्नः कः उच्यते ?
- (ख) ईषत्स्पृष्ट-प्रयत्नः कदा भवति ?
- (ग) करणस्य विवृत-प्रयत्नेन के स्वराः उच्चार्यन्ते ?
- (घ) आभ्यन्तर-प्रयत्नाः कुत्र दृश्यन्ते ?
- (ङ) आभ्यन्तर-प्रयत्ने स्वरेषु विशिष्टः स्वरः कः अस्ति ?

३. अधोलिखितानां वर्णानां क-स्तम्भेन सह मेलनं कुरुत —

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
(क) विवृत-प्रयत्नः	(१) व्
(ख) स्पृष्ट-प्रयत्नः	(२) श्
(ग) ईषत्स्पृष्ट-प्रयत्नः	(३) ऋ
(घ) ईषत्त्विवृत-प्रयत्नः	(४) अ
(ङ) संवृत-प्रयत्नः	(५) ध्

४. अधोलिखितानां वाक्यानाम् उत्तराणि आम्/ न इति सन्दर्भानुसारं लिखत—

- (क) 'ई' वर्णः सन्ध्यक्षरम् अस्ति। (आम्/ न) .....
- (ख) 'ऐ' वर्णः सन्ध्यक्षरम् अस्ति। (आम्/ न) .....
- (ग) 'झ' वर्णः सपर्शः अस्ति। (आम्/ न) .....
- (घ) 'र' वर्णः स्पर्शेषु परिगण्यते। (आम्/ न) .....
- (ङ) 'य, र, ल, व' वर्णाः ऊष्माणः सन्ति। (आम्/ न) .....

५. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—

- (क) स्वराः स्वतन्त्रवर्णाः सन्ति। .....
- (ख) व्यञ्जनानि अर्धमात्रिकाणि भवन्ति। .....
- (ग) स्वराणां द्वौ भेदौ भवतः। .....
- (घ) ह्रस्वस्य उपभेदाः न भवन्ति। .....
- (ङ) व्यञ्जनानां चत्वारो भेदाः भवन्ति। .....

६. वर्णसमुच्चयं पाठात् चित्वा लिखत—

वर्णाः

- (क) एकस्थानि-वर्णाः .....
- (ख) स्पर्श-व्यञ्जनानि .....
- (ग) अयोगवाह-व्यञ्जनानि .....
- (घ) ऊष्म-व्यञ्जनानि .....
- (ङ) द्विस्थानि-वर्णाः .....

